

Perspektywy następnych badań. Praca jest częścią jednego z podrozdziałów dysertacji doktorskiej (habilitacyjnej), w ramach zatwierdzonego przez Senat Narodowego Uniwersytetu Wołyńskiego im. Łesi Ukrainki pracy: “Historyczno – geograficzne warunki kształtowania i funkcjonowania wschodniej granicy Polski”.

¹ Rozporządzenie Kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów z dnia 25 października 1944 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 października 1944 r. o wycofaniu z obiegu marki niemieckiej na obszarze województwa białostockiego, Dz. U. 1944, nr 10 poz. 52.

² Dekret z dnia 13 stycznia 1945 r. o wycofaniu z obiegu na terytorium Państwa Polskiego waluty Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Dz.U. 1945, nr 2, poz. 5. W Dekrecie nie podano nazwy jednostki monetarnej.

³ Ustawa z dnia 5 maja 1945 r. o ratyfikacji podpisanego w Moskwie dnia 21 kwietnia 1945 r. układu między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej, Dz.U. 1945, nr 21, poz. 115.

⁴ Układ o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczpospolitą Polską, Dz.U. 1945, nr 47, poz. 268.

⁵ APLOCh, Akta Starostwa Powiatowego we Włodawie, sygn. 24.

⁶ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu Mościckiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie, Dz.U. 1934, nr 64, poz. 547.

⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 maja 1945 r. o zmianie okręgów Sądów Okręgowego i Grodzkiego w Przemyślu, Dz.U. 1945, nr 19, poz. 110.

⁸ H. Karaś, *Dzieje wsi Kalników, Gwary polskie, przewodnik multimedialny* [w:] http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=359&Itemid=71 oraz <http://www.kalnikow.freeo.net/> (data pobrania 22.X.2010).

⁹ Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej. Dziennik Ustaw (dalej Dz.U.) 1947 nr 35 poz. 167.

¹⁰ Ustawa z dnia 31 grudnia 1945 r. o ratyfikacji podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. umowy między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. 1946, nr 2, poz. 5.

¹¹ Oświadczenie Rządowe z dnia 2 lipca 1946 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Umowy o polsko-radzieckiej granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. Dz.U. 1947 nr 35 poz. 168.

¹² Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. 1947 nr 35 poz. 167.

УДК:314.15-026.49(=411.16)(47=57)“1988/1991”

© Ірина Яворська (Чернівці)

ПОЧАТОК ЧЕТВЕРТОЇ ХВИЛІ ЕМІГРАЦІЇ: ЄВРЕЙСЬКИЙ ВИКЛИК РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ (1988 – 1991 РОКИ)

У статті розглядаються основні причини початку четвертої хвилі еміграції з СРСР на прикладі виїзду радянських євреїв, які започаткували масовий виїзд наприкінці 80-х років ХХ століття до Ізраїлю та Німеччини. Автором робиться спроба осмислити феномен четвертої хвилі еміграції.

Ключові слова: еміграція, алія, єврейське питання, “відмовники”, репатріація, громадянство, контингентні біженці.

Яворская И.

Начало четвертой волны эмиграции: еврейский вызов советской системе (1988 – 1991 годы)

В статье рассматриваются основные причины начала четвертой волны эмиграции из СССР на примере выезда советских евреев, которые первыми решились на массовый выезд в конце 80-х годов ХХ века в Израиль и Германию. Автор пробует осмыслить феномен четвертой волны эмиграции.

Ключевые слова: эмиграция, алия, еврейский вопрос, “отказники”, репатриация, гражданство, контингентные беженцы.

Yavors'ka I.

The Beginning of the Fourth Wave of Emigration: Jewish Challenge to the Soviet System (1988-1991)

This article elucidates the main reasons of the fourth wave of emigration from the USSR, the analysis based on the example of Soviet Jews, who started the exodus to Israel and Germany in late 80s of 20th century. The author made an attempt to comprehend the phenomenon of the fourth wave of emigration.

Key words: emigration, aliyah, the Jewish question, “refuseniks”, repatriation, citizenship, contingent refugees.

Проблеми міграції потрапили в коло зору дослідників уже давно, адже упродовж всієї історії людства велетенські маси людей з тих чи інших причин залишали місця своїх поселень та обирали нове середовище для проживання. Проте двадцять років тому на просторах СРСР почалися такі міграційні процеси, які докорінно змінили вигляд мапи світу та вплинули на її геополітичну

ситуацію. Одна з її зовнішніх ознак – російська мова в синагогах Німеччини, українська на пагорбах Колізею, китайська у центрі Києва. Нова, четверта хвиля еміграції, яка почалася наприкінці 80-х років ХХ століття і набрала масового характеру, закликала: “Знайди собі нову Батьківщину!”

Дана стаття – спроба осмислити феномен початку четвертої хвилі еміграції на прикладі виїзду з СРСР радянських євреїв, і підвести певну риску, хоча врят чи можна стверджувати, що ця тема належить минулому і вичерпана, – швидше навпаки. Але вона цікава для сучасників, бо всі ми є її спостерігачами та пасивними учасниками, навіть не піддавшись спокусі еміграції.

Спеціальних досліджень, присвячених всебічному аналізу четвертої хвилі еміграції, ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі немає. Виняток становлять роботи вітчизняних економістів та соціологів, у яких вказана проблематика представлена широко і конструктивно. Зокрема, І.Прибиткова досліджує спільноти трудових мігрантів як окремі соціальні групи, спираючись на численні опитування мігрантів.¹ І.Марков вивчає соціальне обличчя українських трудових мігрантів на основі соціологічного опитування українських заробітчан у Італії. У збірці “Заробітчанство як вибір майбутнього” вчений акцентує увагу на деяких аспектах формування міграційної політики України на сучасному етапі.²

Відома дослідниця О.Малиновська у монографії «Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями» аналізує формування міграційної політики в Україні часів незалежності.³ В коло її інтересів потрапили питання біженців в Україні, проблеми нелегальної міграції та становище біженців в Україні. Українські науковці Н.Шульга, Н.Паніна, О.Головаха, Й.Зісельс досліджують еміграцію євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні.⁴

Окремим джерелом дослідження варто виділити праці знаних активістів руху за виїзд з СРСР Ф.Канделя⁵, П.Поляна⁶, В.Енгеля⁷, В.Бетакі⁸ та інших, де можна простежити передумови і феномен початку четвертої хвилі еміграції. Надзвичайно цінними є всеохоплюючі та комплексні дослідження російських економістів М.Куповецького⁹ та М.Тольца¹⁰, які ведуть статистичні дослідження даної проблеми, що дозволяють нам скласти загальну картину глобальних міграційних процесів у світі.

Еміграційні процеси з СРСР, які набрали розмаху потужної хвилі у 80-х роках, своїм корінням сягають у повоєнний час. Після Другої світової війни Радянський уряд продовжував політику політичної дискримінації, росту атеїстичної пропаганди, заборони діяльності певних церков – зокрема, баптистського спрямування, УГКЦ та УКЦ, утиску прав національних меншин. Окремою темою можна виділити ставлення до єврейського питання в СРСР, яке завжди було маркером стосунків з країнами Заходу, США та самого Ізраїлю. Закриття синагог, шкіл, театрів, всебічні утиски культурного життя євреїв – усе це з часом набирало у радянських євреїв почуття нестримної ненависті до політики СРСР і намагань виїхати за межі країни.

Упродовж всієї історії радянсько-ізраїльських стосунків проблема єврейської еміграції з Радянського Союзу була каменем спотикання на шляху нормалізації стосунків між цими країнами. З одного боку, Тель-Авів розглядав наявність великої кількості євреїв у СРСР як невикористаний ресурс, який допоміг би розвиватися країні, яка розташована в оточенні ворогів, а також втілити в життя ідеї батьків-засновників країни – зібрати всіх євреїв, “розсіяних” по світу, на батьківщину. З другого боку, для Радянського Союзу питання репатріації євреїв до Ізраїлю входило у протиріччя з офіційною ідеологією, суть якої зводилася, по-перше, до тверджень, що національне питання у СРСР вирішене, а по-друге, до позиціонування радянського суспільства як соціалістичного та найбільш справедливого, що автоматично виключало появу у громадян країни ідей виїзду за кордон, тим більше у капіталістичний Ізраїль. Окрім цього, приклад євреїв могли наслідувати інші національні меншини, що теж відчували тиск у СРСР. Ну і звісно, проти відкриття саме цих каналів еміграції виступали представники арабських країн, бо масовий приїзд до Ізраїлю порушував демографічний баланс у цій країні на користь Ізраїлю. США, де проживала значна єврейська діаспора, теж не були байдужими до долі радянських євреїв. Тут активно працювали впливові громадські організації “Ліга

захисту євреїв”, “Американська національна конференція по захисту радянських євреїв”, “Студентський комітет боротьби за радянське єврейство” та інші.

Нобелівські лауреати, відомі письменники, діячі мистецтва, вчені, юристи, представники громадських організацій і політичних партій різних спрямувань та ідеологій виступали на захист радянських євреїв. Американські сенатори Г.Джексон та Дж.К.Джавіт запропонували прийняти закон “Про надання СРСР статусу найбільшого сприяння у торгівлі”, проте з поправкою, що цей статус буде наданий тільки за умови припинення переслідувань радянських євреїв та гарантування свободи виїзду. Поправка була названа на честь її авторів – сенатора Генрі Джексона та конгресмена Чарльза Веніка і прийнята у 1974 році як покарання для СРСР, який забороняв вільну еміграцію радянських євреїв до Ізраїлю.¹¹

Коли говорять про еміграцію євреїв, використовують слово “алія” (івр- “сходження”) – термін, який використовується в івриті для позначення переїзду євреїв на проживання в Ізраїль. Задля справедливості варто зазначити, що ще у 1881 році вихідці з Росії вирушили у Палестину, пізніше у 1903-1905, 1919-1923 роках російські євреї зробили значний внесок у самовизначення єврейського народу, створення і розвиток держави Ізраїль.

Проте безпрецедентний за своїми масштабом потік радянського єврейства, коли упродовж п’яти років (1989-1994 рр.) емігрувало більш як 800 тисяч осіб, викликав серйозні зміни у соціальному, суспільному та культурному житті єврейського населення як у країнах колишнього СРСР, так і у тих країнах, куди переважно виїжджали євреї – Ізраїль, США, Німеччина. Спробуємо дослідити особливості початку четвертої хвилі еміграції з СРСР на прикладі радянських євреїв, які першими знялись у вирій еміграції 80-х, та за словами Фелікса Канделя: “Злітаючи, кидали все знайоме. Приземлившись, потрапляли у незвідане”.¹²

З моменту створення держави Ізраїль у 1948 році керівництво країни докладало максимум зусиль до повернення євреїв на свою історичну батьківщину. Відповідно до “Закону про повернення”, громадянство Ізраїлю отримує будь-який єврей, його дружина, діти, а також внуки єврея та їхні дружини, які сповідують іудаїзм.¹³ У 1953 році при МЗС Ізраїлю була створена організація “Натив” або “Лішкат а-кешер” (Бюро по зв’язках), метою якої було встановлення контактів з євреями Східної Європи. У 1970-1980-х роках саме вона допомагала єврейським активістам різноманітними засобами та літературою. У 1958 році в Ізраїлі сформувалася неурядова організація за виїзд радянських євреїв МАОЗ (“Фортеця”), якою керував репатріант з СРСР Шабтай Бен-Цві. У 1968-2000 рр. його очолювала Голда Елін. Завдяки ізраїльській МАОЗ та американській “Лізі захисту євреїв” равина Маїра Кахана світ дізнавався правду про становище євреїв у СРСР.¹⁴

Хоча в 1960-1980 роках бажання людини покинути Радянський Союз вже не вважалося злочином, проте багатьма розглядалося як зрада Батьківщини. Тому для багатьох радянських людей прагнення євреїв покинути СРСР не завжди знаходило підтримку. Як правило, бажаючі виїхати мали вищу освіту, займали керівні посади, не відчували відкритого антисемітизму, були товариськими, підтримували радянську владу і, на думку багатьох, були цілком щасливими в СРСР.

Еміграційні настрої серед радянських євреїв посилювалися після Шестиденної війни 1967 року та війни 1973 року, коли Радянський Союз повністю став на бік арабів та підтримав радикальні палестинські рухи. У 1968 році Радянський Союз покинула всього 231 особа єврейської національності, у 1969-му – 3033 особи, у 1970-му – 999 осіб. Підкреслимо, що всі вони прибули саме до Ізраїлю. Зазначимо, що ніколи більше кількість виданих ізраїльських віз не співпадала з кількістю мігрантів, що прибули на святую землю. Згодом значна кількість єврейських емігрантів обиратиме нові напрямки – США та Німеччину.¹⁵

Початок масового виїзду євреїв з СРСР припав на 1971 рік. Радянський уряд не розраховував, що еміграція набере рис масового характеру. Якщо у 1970 році за ізраїльськими візами з СРСР виїхала всього одна тисяча осіб, то через рік у 1971 році – 13 тис. чоловік, у 1972-му – понад 31 тис., а у 1973

році – понад 34 тисячі осіб. Пік єврейської еміграції 70-х припав на 1979 рік, коли країну покинула 51 тисяча осіб. Зрозумівши тенденцію, число дозволів на виїзд з СРСР було значно скорочено.¹⁶

Процес подання та розгляду заяв на виїзд з СРСР супроводжувався великою кількістю бюрократичних формальностей з метою недопущення масової еміграції. Майже всі, хто отримували дозвіл на виїзд, вважалися такими, що виїхали до Ізраїлю. Така ситуація влаштувала Ізраїль. Емігранти їхали через Відень, де їх зустрічав представник СОХНУТу (ізраїльське агентство, яке займалося імміграцією євреїв). Тих, хто в Ізраїль не збирався, «передавали» (деколи зі скандалом) іншим організаціям. Такою «іншою організацією» був ХІАС (Hebrew Immigration Aid Society) – єврейська організація, що базувалася у США і допомагала мігрантам, які направлялися в США, Канаду й деякі інші країни. ХІАС організувала та фінансувала проживання емігрантів у країнах транзиту, транспорт, перевезення багажу і розселення на перший час у країнах призначення. Все це відбувалося в тісній співпраці з іншою американською єврейською організацією – Джойнтом (Joint Distribution Committee). Емігрантам – не євреям допомагали інші аналогічні організації: Толстовський фонд, Карітас (католицька організація) та інші, але у тісній співпраці з ХІАСом.¹⁷

При виїзді з СРСР дозволялося вивезти не більше 90 доларів на людину та оплатити квиток тільки до Відня. Громадянство втрачалось при перетині радянського кордону. В свою чергу, у Радянському Союзі, в ОВІРі, після отримання дозволу на виїзд, з мігрантів брали 400 крб з людини “за відмову від радянського громадянства” і 500 крб за “переселення на проживання в капіталістичну країну”. Сплативши такі колосальні за тими часами суми (при середній зарплаті у 120 крб), мігранти потрапляли у повну залежність від ХІАСу.¹⁸ Напівправа або відверта брехня супроводжувала міграцію повсюди: Радянський Союз заявляв, що ніякої еміграції не існує, а існують тільки одиничні випадки бажання возз’єднання з родичами; Ізраїль переконував, що радянські євреї поголовно бажують повернутися на історичну батьківщину, бо Європа “євреїв не бере”; кандидати на міграцію часто терміново розлучалися, знову одружувалися і стверджували, що все життя “боролися” з радянською владою та інше. Але така напівправа була просто “правилами гри” для успішної еміграції. Деякі з цих “правил” існують і донині.

З самого початку створення Ізраїлю він не тільки прагнув вести перемовини з цього питання з урядом Радянського Союзу, але й використовував його як тиск на радянське керівництво, виносив цю проблему на обговорення цілого ряду міжнародних організацій. Напруженість радянсько-ізраїльських стосунків диктувалася не тільки «холодною війною» і політичним розмежуванням (орієнтація Ізраїлю на Захід), але й тією обставиною, що Ізраїль з його намаганням добитися виїзду радянських євреїв перетворився для СРСР у небажаний і дратуючий внутріполітичний фактор.

Початок 80-х років характеризувався черговими обмеженнями щодо дозволів на виїзд, у результаті яких за період з 1982 по 1986 рік з СРСР виїхало близько 7 тисяч осіб і членів їхніх родин. На початок “перебудови” число дозволів на еміграцію знову зросло і у 1987 році виїхало понад 8 тисяч, у 1988-му – 19 тисяч. У цілому за 1970-1988 роки близько 291 тисячі євреїв і членів їхніх родин залишили СРСР (Табл.1).¹⁹

Таблиця 1. Еміграція євреїв та членів їхніх родин з СРСР, 1970-1988 роки, тис. осіб

Рік	Усього	В тому числі в:	
		Ізраїль	США
1970-1978	174	132	42
1979-1988	117	33	84

Цікаво зазначити, що в цей період єврейська еміграція допускалася тільки за єврейськими візами, проте значна кількість єврейських емігрантів змінювала свій напрямок. Як правило, емігранти обирали США, де діяла спеціальна програма для біженців. Наприклад, у 1979 році дві третини всіх емігрантів не прибули до Ізраїлю, куди вони отримали візи. В цілому за 1979 – 1988 роки цей

показник склав 72%.²⁰ У 1970 – 1980-х роках частка мешканців України у всій єврейській еміграції за межі СРСР була найбільшою (Табл.2).

Таблиця 2. Еміграція євреїв та членів їхніх родин з Російської Федерації та України в Ізраїль та США, 1970-1988 роки, тисяч осіб

Країна прибуття та період (роки)	Країна вибуття	
	Російська Федерація	Україна
Ізраїль 1970-1975	11,8	34,9
	1976-1988	12,8
США 1976-1988	28,8	59,0

Період 1985 – 1986 років у СРСР, незважаючи на оголошений новий політичний курс гласності і перебудови, не здійснив реальних змін у соціально-політичному житті країни. В єврейському питанні це знаходило відбиток у продовженні політики стримування еміграції і переслідуванні єврейських активістів. Проте демократичні процеси в радянському суспільстві дедалі поглиблювалися, що привело до лібералізації політики влади у ставленні до інакомислячих. У цей час був звільнений із заслання А.Д. Сахаров та ряд інших дисидентів. Ці процеси не могли не зачепити і єврейське питання. З таборів були звільнені та одразу відправлені в Ізраїль А.Щаранський, Ю.Едельштейн, А.Холмянський. Саме у цей час отримала дозвіл на виїзд значна кількість “відмовників”. На цьому фоні змінилася структура єврейського руху. Зі скороченням частки “відмовників” збільшується частка тих активістів, які прагнули розвитку єврейської культури та рівних прав євреїв у СРСР.

Восени 1987 р. було створено декілька самостійних єврейських організацій, які об'єднували вчителів івриту (“Союз вчителів івриту” на чолі з Л.Городецьким, а також дослідників і лекторів у галузі єврейської історії (“Єврейське історичне товариство” на чолі з В.Енгелем). Нелегальні єврейські координаційні ради були створені у багатьох містах СРСР, особливо в республіках Прибалтики. Фактично можна говорити, що у СРСР засновувався незалежний єврейський рух, мета якого – безперешкодна еміграція з СРСР, захист прав єврейського населення країни, розвиток і популяризація єврейської культури.²¹

У листопаді 1988 року було урочисто відкрито Єврейський Культурний Центр ім. С.Міхоелса. Хоча радянська влада була впевнена у підконтрольності ситуації, виявилось, що активісти, які увійшли до складу правління Центру ім. С.Міхоелса, часто використовували приміщення Центру для читання лекцій з єврейської історії, викладання івриту та ін. У тому ж 1988 році з ініціативи влади створено театр “Шолом” у Москві, згодом виникла Московська Єврейська Культурно-Просвітницька Громада. Проте ці організації діяли недовго і швидко припинили своє існування.

У 1987 році у Таллінні було зареєстроване Естонське єврейське культурне товариство, в Баку – курси з вивчення івриту, а у 1988 році у Ризі – Латвійське товариство єврейської культури. В масовому порядку створювалися єврейські школи, дитячі садочки, мовні курси, дитячі єврейські літні табори та ін. Жодна з організацій не відчувала фінансових проблем, оскільки активізувалася допомога не тільки з боку Ізраїлю, а також із США. Таким чином, надзвичайна активізація єврейського життя у СРСР наприкінці 80-х років стала можливою завдяки тісному і плідному спілкуванню з ізраїльськими товариствами, які з дозволу влади почали активно впливати на діяльність новостворених єврейських товариств у СРСР.

На тлі ліберальних змін у СРСР у 1987 – 1988 роках набуває розквіту єврейський самвидав. Євреї назвали цей період “Єврейським Ренесансом”. Скасування кримінальної відповідальності за цей вид діяльності спричинило появу значної кількості газет і журналів. Більшість єврейських організацій намагалися видавати свій друкований орган. Єврейське історичне товариство друкувало “Єврейський

історичний альманах», Єврейська Культурна Асоціація – журнал “Шолом”, Спілка Дружби і Культурних Зв’язків з Ізраїлем – “Інформаційний бюлетень з проблем репатріації та єврейської культури” та ін.²²

Варто підкреслити, що на кінець 80-х років єврейський рух був найбільш організованим серед усіх демократичних рухів у СРСР. Кількість єврейських активістів зростала з такою швидкістю, що у грудні 1989 року у Москві скликається перший з’їзд єврейських організацій країни, на якому було прийнято рішення про створення Конфедерації Єврейських Організацій та Громад (ВААД). На з’їзді були представники 300 єврейських організацій. Це була безпрецедентна подія. Проте ліберальні зміни в СРСР, нездатність до компромісів серед лідерів, внутрішні протиріччя єврейського руху призвели до його повної дискредитації наприкінці 80-х.

Кінець 80-х років у СРСР характеризується помітною активністю антисемітських громадських організацій, перш за все товариства «Пам’ять». У деяких містах країни діяли відверто фашистські угруповання та рухи. З часом вони почали створювати загрозу у багатонаціональній країні.

“Те, що відбувалося упродовж 1988 – 1991 років, неможливо назвати ніяк інакше, як “Велика втеча”, – згадував учасник тих подій Семен Чарний у своїх мемуарах. – Люди тікали з СРСР до кращого життя. Причому основною причиною для них був не антисемітизм, достатньо слабкий і той про якого здебільшого десь чули, а хаос, властивий розпаду імперії. Економічні труднощі, міжнародна різниця на окраїнах, апокаліптичні прогнози з приводу майбутнього пострадянського простору, які в значній кількості друкувалися в СРСР та за кордоном, лиш підживлювали намагання сотень тисяч людей, які несподівано відчули втрату держави за спиною, до спокійного і ситого життя. Ізраїль видався для багатьох єдиною можливістю вирватися».²³

З 1990 року були відновлені стосунки СРСР та Ізраїлю у повній мірі. Посольство Ізраїлю діяло не самостійно, а через єврейські громадські організації, наприклад через створювані єврейськими активістами у Росії та в Україні Центри по репатріації, де усім від’їжджаючим надавали інформаційну та іншу допомогу. У 1990 році Сохнут отримує право організації авіарейсів з репатріантами з Москви в Тель-Авів через Будапешт. За домовленістю між Ізраїлем та США попередня схема еміграції радянських євреїв через Відень була ліквідована. Це стало важливою подією в історії єврейської еміграції. Справа у тому, що маршрут еміграції через Відень надавав можливість для всіх бажаючих відмовитися у віденському аеропорту від репатріації на історичну батьківщину і виїхати через Рим до США.

Нова схема пропонувала прямий виїзд євреїв, які отримали єврейську візу в Ізраїль. Ті ж, хто хотіли емігрувати в США або ФРН повинні були також робити це відповідно до міграційних правил цих країн. Міграційні потоки представлені в табл. 3.

Таблиця 3. Розподіл євреїв та членів їхніх родин, що емігрували з колишнього СРСР за основними регіонами вибуття та прибуття, у 1970-1988 та 1990-2001 роки, тисяч осіб

Країна/регіон	1970–1988	1989–2001	1970–1988	1989–2001
	Всього	В Ізраїль	В США	В ФРН
Росія	50,4	291,2	81,1	45,0
Україна	106,7	299,8	128,5	92,7
Білорусь	13,8	70,4	34,4	6,1
Країни Балтії	27,3	21,4	8,0	7,2
Молдова	29,4	48,3	15,7	8,1
Закавказзя	41,5	56,5	10,8	2,2
Центральна Азія	21,7	114,7	35,5	5,0
Невідомо	0,0	18,8	0,0	0,0
Усього	290,8	921,1	314,0	166,3

Американський уряд, зокрема, дозволяв право на еміграцію за наявності прямих родичів, що різко скорочувало еміграційні потоки в цю країну. Тому у радянських євреїв наприкінці 80-х було два

потужних канали покинути СРСР – Ізраїль та Німеччина. На останній країні хотілося би зупинитися детальніше, оскільки історія Німеччини має немало трагічних сторінок в історії стосунків з єврейською громадою власної країни, особливо враховуючи події Другої світової війни.

Значний вплив на початок перемир'я між євреями та німцями виявили добрі особисті стосунки першого федерального канцлера ФРН Аденауера з ізраїльським прем'єр-міністром Давидом Бен Гуріоном. У 1961 році, виступаючи в парламенті, Аденауер підкреслив, що Федеративна Республіка підтвердить повний розрив німців з націонал-соціалістським минулим, лишень компенсувавши постраждалим матеріальні збитки. Ще у 1952 році в Люксембурзі була підписана перша угода про виплату єврейським біженцям фінансової допомоги на облаштування життя у Ізраїлі. Приблизно, з 90 млрд. нім марок, наданих на компенсацію збитків, одну третину отримав Ізраїль та єврейські організації, зокрема, фонд підтримки, створений для євреїв, що піддалися переслідуванню. Проте дипломатичні стосунки між Ізраїлем та Федеративною Республікою були встановлені лишень у 1965 році.

Варто пригадати, що 1970-х роках у європейській історичній науці активізувалися дискусії щодо масштабів знищення євреїв під час Другої Світової війни. На фоні нестихаючих дискусій у 1985 році, всупереч позиціям ревізіоністів, які не визнавали існування газових камер і мільйонів жертв з боку єврейської сторони, був прийнятий закон “Брехня про Освенцим” (*Auschwitz-Lüge*), згідно якому невизнання Голокосту переслідується законом.²⁴

Знаменною віхою в історичній політиці ФРН стала пам'ятна промова федерального президента Ріхарда фон Вайцеккера 8 травня 1985 року на честь 40-літнього завершення війни та ліквідації націонал-соціалістичної тиранії. Вперше 8 травня стало “днем визволення”, а не “днем капітуляції чи краху”. В цій промові фон Вайцеккер вперше назвав всі категорії масових жертв націонал-соціалізму: євреїв, західноєвропейських та східноєвропейських циган, комуністів, гомосексуалістів.

Історія розділеної Німеччини також стала історією розділеного минулого і розділеної пам'яті про націонал-соціалізм та супротив націонал-соціалістичному режимові. У НДР, євреї, як окрема категорія жертв, не згадувались, і тому ніяких дискусій про Голокост тут не було. ФРН – як правонаступниця Третього рейху взяла на себе всю відповідальність та компенсувала збитки Ізраїлю (не в останню чергу, щоб інтегруватися в співдружність західних держав). Східна Німеччина в процесі компенсацій збитків участі не брала, так як вважала себе антифашистською державою, яка не мала нічого спільного з Третім рейхом. Тільки навесні 1990 року НДР визнала відповідальність всієї Німеччини за Голокост.²⁵

На тлі політичних подій та нестихаючих дискусій істориків лідери єврейських громад обох Німеччин, в свою чергу, фіксували безрадісну картину зменшення кількості членів громад. Як пише у своїх нарисах про єврейську еміграцію з колишнього Радянського Союзу до Німеччини відомий російський історик та географ Павло Полян, смертність у єврейських громадах Німеччини випереджала народжуваність у декілька разів, і у 1970-их значна кількість невеликих і навіть середніх громад виявились на межі зникнення. К.Тешемахер, один з тодішніх керівників громади Фрайбурга, сумно жартував, що все йде до того, що найважливішим єврейським інститутом Німеччини стане не синагога, а цвинтар.²⁶

Значних зусиль до еміграції євреїв з СРСР саме до Німеччини доклав тодішній голова Центральної ради євреїв у Німеччині та одночасно голова західнонімецької громади Хайнц Галінський. В єврейських емігрантах з СРСР Галінський вбачав унікальний історичний шанс для відродження німецького єврейства, а в цілому, єврейського життя у Німеччині.²⁷

Ізраїль, намагаючись замкнути єврейську еміграцію з СРСР виключно на самого себе проявляв неабиякий тиск на США, Канаду і країни Західної Європи. Ще у 1987 році з вимогою до Німеччини перешкоджати рееміграції звернувся прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Шамір, на що Німеччина відповіла ввічливим, проте категоричною відмовою, заявивши, що в силу історичного минулого, вона не буде перешкоджати приїзду єврейських переселенців з СРСР.

Як зазначалося вище, початок 90-х років ХХ століття у СРСР характеризувався сплесками антисемітських настроїв, хоча і не був таким масовим, як про це повідомляла західна преса.²⁸ Головний московський рабин Адольф Шаєвич даючи інтерв'ю у німецькій газеті “Junge Welt” висловив неабияку стурбованість щодо ситуації, яка склалася в СРСР останніми роками: “Сьогодні антисемітизм являється цілком реальним явищем у Радянському Союзі. Він існував пасивно і раніше. Його коріння лежить глибоко в історії, але згадують про нього тільки тоді, коли у державі настають важкі часи і починають шукати винних. У євреїв СРСР знову поселився страх у серці. Деякі люди об'єднуються в такі організації як “Пам'ять”, яка відверто поширює антисемітську пропаганду, а деколи на своїх засіданнях навіть закликає до погромів. Але найгірше, що за заклики до антисемітської пропаганди вони не несуть покарання. Ця безкарність і є підтримкою антисемітів”. Заяву Шаєвича підхопили впливові світові видання.²⁹

Єврейське культурне товариство Берліна першим зреагувало на статтю та звернулося з ініціативою до уряду НДР про надання притулку євреям з СРСР, що піддаються переслідуванням та дискримінації. Заклик, з яким ентузіасти звернулися в Посольство СРСР та МЗС НДР, зазначав: “Уже багато тижнів до нас доходять повідомлення про небезпеку єврейських погромів у різних містах Радянського Союзу. Ми пам'ятаємо, що зовсім недавно весь світ був свідком переслідувань і знищення євреїв німецьким фашизмом, а тому закликаємо вас не повторити цю ганьбу німецького минулого. Тому ми вимагаємо, щоб НДР підготувала умови для термінового прийому радянських євреїв, котрі цього прагнуть...”³⁰

6 лютого 1990 року всі учасники Центрального Круглого Стола (Zentraler Runde Tisch) проголосували за це рішення та переадресували ініціативу Єврейського культурного товариства м. Берлін уряду НДР. 18 березня 1990 року заява парламенту НДР признавала відповідальність обох німецьких держав за єврейський геноцид під час війни і декларувала готовність до компенсації наданих збитків.

11 липня 1990 року уряд НДР пообіцяв родинам євреїв, що переслідуються “право на постійне місце проживання в НДР по гуманним міркуванням”. Газета “Известия” з цього приводу писала: “Уряд НДР визнає свою історичну відповідальність по відношенню до громадян єврейської національності. По цій причині у зв'язку з прийняттям нових правових урегулювань по перебуванню іноземних громадян в НДР і по наданню притулку іноземцям було прийнято додаткове врегулювання для громадян єврейської національності, які зазнають дискримінації або переслідуються. Згідно цьому, іноземним громадянам єврейської національності може бути надане право перебувати в НДР по гуманітарним міркуванням. Проте це можливо лише в обмеженому об'ємі та пов'язане з доказами існуючих передумов. При цьому в кожному випадку повинна бути прийнята до уваги конкретна можливість прийому та облаштування в НДР”.³¹

Першими, хто скористався цим правом були радянські євреї, що перебували у Німеччині з гостьовими, туристичними або діловими візами. Їх розміщували у колишніх казармах військ Міністерства держбезпеки в Арнсфельді під Берліном. Вже у липні 1990 року там проживало 200 людей. Через місяць відкрився Контактно-консультативний центр для іноземних єврейських громадян, які взяли на себе ряд функцій, які до цього виконувала єврейська громада Східного Берліна.

Єдиним документом, який би надавав право на прийом до табору було свідоцтво про народження, або паспорт, де у графі національність було би написано “Єврей” або “Єврейка”.

Вже до кінця літа 1990 року МВС НДР організувало 27 прийомних таборів або гуртожитків, де прибульці знаходили нічліг, їду, гроші на кишенькові витрати, а також п'ятирічний термін з правом на проживання та отримання паспорта НДР, що формально прирівнювало переселенців до статусу громадян НДР.³² Упродовж жовтня 1990 року на засіданнях Бундестагу неодноразово піднімалися питання “В'їзду євреїв до Німеччини”, що супроводжувалися гарячими дебатами з приводу: “Скільки приймати?”, “Куди розселяти?”

На конференції міністрів внутрішніх справ, яка проходила 14 – 15 грудня 1990 року у Дрездені, було офіційно вирішено приймати єврейських біженців з СРСР зі статусом так званих “контингентних біженців”. Свого часу такий статус отримали політичні біженці з Угорщини, Чехословаччини, Чилі та В’єтнаму. Саме у зв’язку з прийомом 33 тисяч в’єтнамців у 1980 році цей статус у ФРН був закріплений законодавчо.

Суть його полягала у тому, щоб підкреслити юридичну умовність цього контингенту як біженців, а також у тому, що на них розповсюджуються привілеї цього статусу, тоді як застереження і приписи по його втраті – не розповсюджуються. Остаточне уточнення подробиць статусу і механізму прийому єврейських біженців з СРСР було прийняте на конференції прем’єр-міністрів земель, що відбулося у Бонні 9 січня 1991 року. Скріплене підписом канцлера Г.Коля, воно базувалося на Федеральному законі про імміграцію від 22 липня 1980 року. Кількість єврейських біженців при цьому не обмежувалася, на що так наполягала Центральна рада євреїв Німеччини.³³

Обробкою заяв і видачею виїзних віз було доручено займатися німецьким посольствам в країнах СНД: з часом в них були створені спеціальні відділи єврейської еміграції. До 1994 року самі посольства видавали безстрокові візи, потім, упродовж 1994 – 1995 років термін дії першої візи скоротили до 1 року, а пізніше – до 3 місяців. З початку 1995 року було введено оформлення паспортів на так зване ПМЖ (постійне місце проживання). Практично це означало втрату емігрантом прописки і втрату дії внутрішнього паспорта.

Проте, крім офіційної процедури імміграції євреїв з СРСР існували і інші канали. Значна кількість євреїв приїжджали до Німеччини по туристичним, діловим або гостьовим візам, заявляли про своє бажання не повертатися на батьківщину, де їх чекали політичні або релігійні переслідування і якщо вони отримували прохання за них з боку місцевих єврейських громад, вони без особливих проблем отримували безстроковий вид на проживання та дозвіл на роботу, а згодом і відповідний статус. Через деякий час до багатьох приїжджали залишені на попередній батьківщині родичі.³⁴

Основна мета, яку ставили перед собою ініціатори еміграції євреїв до Німеччини теж була виконана. Отримавши право на виїзд, радянські євреї та їхні родичі частково поповнювали єврейські релігійні общини, інші залишилися у статусі російськомовних євреїв, що не дотримуються релігійних обрядів і не прагнуть інтегруватися у релігійне життя. Двадцять років, які розділяють початок міграції не знищив інтерес до країн-донорів. Як правило, мігрантів не цікавить що відбувається у власному місті, проте активно обговорюються події в Україні, Росії та Ізраїлі.

Що стосується України, то вона особливо гостро відчула початок міграційних процесів з своєї території. За переписом населення 1989 року в Україні проживало 487 100 осіб, які під час перепису назвали себе євреями, тобто тими, у кого обоє батьків є євреями. Ті респонденти перепису, у яких один з батьків не був євреєм записували, як правило, іншу національність. Судячи з таблиці наведеної нижче пік еміграції з України відбувся у 1990 році.³⁵

Таблиця 4. Еміграція з України в Ізраїль по областях України

Області	1989*	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Дніпропетровська	50100	73	4357	2007	825	689	1363
Закарпатська	3000	66	190	56	8	15	15
Київська	107600	581	12292	10368	3572	2355	2631
Крим	17700	15	732	289	85	147	255
Львівська	14200	120	2954	1305	324	247	448
Одеська	69100	564	6703	3294	1002	1004	1218
Харківська.	48900	422	5598	3157	1006	1078	1627
Чернівецька	16500	1040	3438	1621	313	224	313
Інші	167000	694	23583	17717	6467	7954	14483
Україна	487100	3575	59847	39814	13602	13713	22353

З 1989 по 1991 рік з Радянського Союзу виїхала рекордна кількість єврейських емігрантів – 472 тисячі осіб. Майже 74 % з них відправилися до Ізраїлю, що в першу чергу було результатом зміни схеми єврейської еміграції з СРСР.

До середини 90-х років з країн колишнього СРСР виїхало більше мільйона євреїв. Фактично, ті задачі, які ставили перед собою єврейські активісти наприкінці 80-х були виконані. Євреї, як і інші верстви громадян СРСР, отримали право вільно обирати місце проживання, розвивати свої громадські інститути, плекати мову і традиції предків. Можна справедливо вважати, що найвизначнішою подією єврейської історії кінця XX століття було створення, в результаті масової міграції, глобальної пострадянської єврейської діаспори. За словами учасників алії: “Маленьке диво великого єврейського переселення відбулося”.

¹ Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси в Україні// www.novisa.com.ua.

² Марков І. Українська трудова міграція в розширеній Європі// Новітня еміграція соціального і національного сирітства. Збірник наукових статей і виступи круглих столів. – Львів, 2010. – С.39 – 41; Марков І.Заробітчання як вибір майбутнього. – Львів, 2004. – 112 с.

³ Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. – К.:НАДУ, 2004. – 236 с.

⁴ Шульга Н. Емиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине.Часть 5. / Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс И. // <http://www.vaadua.org>

⁵ Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза. (1945 – 1970) Том 6. – М.: Мосты культуры, 2007 – 560 с.

⁶ Полян П. Очерки истории еврейской эмиграции из бывшего СССР в нынешнюю Германию (Начало эмиграция советских евреев в Германию и становление их социально-правового статуса) // <http://berkovich-zametki.com>

⁷ Энгель В. Курс лекций по истории евреев в России. Евреи СССР в годы перестройки и постсоветский период. //jhist.org

⁸ Бетаки В. Снова Казанова // Мосты. – 2004. – №№ 3 – 8,

⁹ Куповецкий М. К оценке численности евреев и “демографического потенциала еврейской общины” в СССР и постсоветских государствах в 1989 – 2003 гг. // Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005). – Киев: Дух і Літера, 2005 – 400 с.

¹⁰ Тольц М.Постсоветская еврейская диаспора: новейшие оценки // Демоскоп Weekly. – 2012. – №497 – 498

¹¹ Государство Израиль: Справочник/ АН СССР, Ин-т востоковедения; [Сост. Л. А. Барковский и др.]. – М.: Наука, 1986. – 278 с.

¹² Кандель Ф. Книга времен и событий. – С. 7

¹³ Закон о гражданстве Израйля // <http://www.honoraryconsul.ru>

¹⁴ Чарный С. У времени в плену // www.lechaim.ru

¹⁵ Динкевич С. Уезжают русские евреи // Интернет-газета “Мы здесь” <http://newswe.com>

¹⁶ Полян П. Очерки истории еврейской эмиграции из бывшего СССР в нынешнюю Германию (Начало эмиграция советских евреев в Германию и становление их социально-правового статуса) // <http://berkovich-zametki.com>

¹⁷ Энгель В. Курс лекций по истории евреев в России. Евреи СССР в годы перестройки и постсоветский период. //jhist.org

¹⁸ Бетаки В. Снова Казанова // Мосты. – 2004. – №№ 3 – 8,

¹⁹ Куповецкий М. К оценке численности евреев и “демографического потенциала еврейской общины” в СССР и постсоветских государствах в 1989 – 2003 гг. // Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005). – Киев: Дух і Літера, 2005 – 400 с.

²⁰ Тольц М.Постсоветская еврейская диаспора: новейшие оценки // Демоскоп Weekly. – 2012. – №497 – 498

²¹ Рунге И. Как это было... Большое чудо маленького еврейского переселения // www.partner-info.de

²² Энгель В. Курс лекций по истории евреев в России. Евреи СССР в годы перестройки и постсоветский период. //jhist.org

²³ Чарный С. У времени в плену // www.lechaim.ru

²⁴ Шеррер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти, 2009 <http://www.perspektivy.info/>

²⁵ Там само.

²⁶ Полян П. Очерки истории еврейской эмиграции из бывшего СССР в нынешнюю Германию (Начало эмиграция советских евреев в Германию и становление их социально-правового статуса) // <http://berkovich-zametki.com>

²⁷ Вчера и сегодня. Центральный Совет в зеркале времени. // www.zentralratjuden.de

²⁸ Шамір І. Єрусалимський синдром // Персонал. – 2007. - №5

²⁹ Upheaval in the East: Jews; Soviet Rabbi Tells of the New Anti-Semitism www.nytimes.com/1990/02/21

³⁰ Рунге И. Как это было... Большое чудо маленького еврейского переселения // www.partner-info.de

³¹ Известия. – 1990. – 25 июля.

³² Полян П. Очерки истории еврейской эмиграции из бывшего СССР в нынешнюю Германию (Начало эмиграция советских евреев в Германию и становление их социально-правового статуса) // <http://berkovich-zametki.com>

³³ “Zukunft”, deutsch-russisches Informationsblatt des Zentralrats der Juden in Deutschland K.d.ö.R., Nr.2, den 1. November 2001

³⁴ Рунге И. Как это было... Большое чудо маленького еврейского переселения www.partner-info.de

³⁵ Шульга Н. Емиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине.Часть 5. / Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс И. // <http://www.vaadua.org>